

بِسْمِ اللّٰهِ الرَّحْمٰنِ الرَّحِیْمِ

لے کے ناں میں سوہنے رب دا کراں کلام بیان
مہر محبت کرنے والا اچا اُسدا ناں

ہندکو چار بیتے
دے
رنگورنگ نندارے

حیدر زمان حیدر
(بانڈہ پگلو اڑیاں، ایبٹ آباد)

موتی ول موتی رلنڑ ہوٹھ سوہنڑے پیز دانے نال
چچھال مڑ کے پہال کھتے یار گیا ای ارمانے نال
موتی ول موتی رلنڑ دند چبے دیاں کلیاں نی
بال تلے دیاں تاراں آہروں چیوں سونے دیاں نلیاں نی
بانہواں تیرکمان تے انگلیاں خوب ارواں دیاں پھلیاں نی
واسطہ من خدا دا گلاں کررتنڈے عجزا نے نال
موتی ول موتی رلنڑ یار اپڑاں کہوانی ایں
نیناں دی کٹاری مار کے جالے بچ پھسانی ایں
ہر گہرے بچ تیریاں گلاں ہر جائی تماشے لانی ایں
چن دے کولوں گہڈی نہیں ایں لوگی اسمانے نال

جملہ حقوق بحق گندھارا ہندکو اکیڈمی محفوظ اُن

ہندکو چار بیٹے دے رگورنگ ندرے	-----	نام کتاب
حیدر زمان حیدر	-----	تحقیق و تصنیف
محمد ضیاء الدین	-----	ترتیب
صوفی عبدالرشید	-----	پیش لفظ
محمد عتیق	-----	کمپوز کاری
ثاقب حسین	-----	ٹائٹل
1980ء	-----	اشاعت اول
مارچ 2016ء	-----	اشاعت ثانی
F.3/16.B	-----	جی ایچ اے اشاعت حوالہ
400/- روپے	-----	قیمت
گندھارا ہندکو اکیڈمی پشاور	-----	پبلشر
جی ایچ اے لیزر پرنٹنگ پریس پشاور	-----	پرنٹنگ
گندھارا ہندکو اکیڈمی، 2 چنار روڈ، آبدہ، یونیورسٹی ٹاؤن پشاور	-----	ملٹریس دا پتہ
978-969-9323-56-0	-----	ISBN No.

گندھارا ہندکو اکیڈمی پشاور

2- چنار روڈ، آبدہ، یونیورسٹی ٹاؤن، پشاور

www.gandharahindko.com

انتساب

پاکستان ہندکو اکیڈمی ایبٹ آباد

دے

صدر۔ غلام جان خان طاہر خیل

تے

سینئر نائب صدر: حاجی رفیق احمد خان

دے ناں

جنہاں دیاں کوششاں

ہندکو زبان دی ترقی واسطے

قابل قدر نیں

~
حیدر زمان حیدر

فہرست

ج	پیش لفظ	(1)
خ	مٹھیاں مٹھیاں گلاں	(2)
ر	میری دعا	(3)
ز	ہندکو چار بیتے دے رنگورنگ ندرے دادوسرا ایڈیشن	(4)
1	دیباچہ	(5)
4	ڈائی گرام	(6)
12	ہندکو چار بیتے	(7)
13	حمدتے نعت	(8)
19	پہراں تے بزرگاں دی شان بچ عقیدت دے پھل	(9)
28	گوڑی تے فانی دُنیا تے مغروری	(10)
33	تاریخ دے گجھ واقعے	(11)
43	ہنسی مہتری تے محول	(12)
52	موت دی ویرانی تے گجھ ہورا فسوس	(13)
55	رہماں تے رواج	(14)
56	حسن تے عشق نالے ماٹڑ جوانی دا	(15)
70	زمانہ آج کل دا	(16)
75	سائیں غلام دین دا عارفانہ کلام	(17)
102	بابے عبدالمجید دے مذہبی تے تاریخی چار بیتے	(18)
105	بیت المقدس	(19)
109	مہنگ پہائی تے قرضہ	(20)
110	کتاباں	(21)

پیش لفظ

بہوں پہلے دی گل اے بک عزیز نیں کلاس بچ میر تقی میر دے بک شعر دی تشریح توں متاثر ہو کے بک کو تک پنجرے بچ بند کر کے میرے گہار پیچ دتا۔ اوہ پہاڑی کو تک آزاد فضاواں دا پلایا ہو یا تے اونہاں بچ پلایا ودھیا ہو یا کتھے پنجرے بچ خوش رہ بکدا ایہا اوہ سر پرہاں بچ دتا ہو یا ہر ویلے چھو ردار ہندا ایہا تے کجھ وی نہیں کھاندا پیندا بہار کتھے ہما کے دی تازہ تازہ وا تے کتھے پنجرے دی گہٹی ہوئی فضا بک دود پہاڑے میں بہوں کوشش کیتی جے اوہ کجھ کھاوے پتھوے۔ پر کم نہ ہنڈ ہکیا جھیکڑاں میں پنجرے دا لہو ہا کھول سٹیا تے اُسا آزاد کردتا۔ اوہ اڈ کے سامڑیں بک فصیل نے بٹھیا تے بولیا۔ انجو بولیاں جے پتہ لگدا ایہا ججو اُس داسینہ بٹھیا جا رہیا اے اس دی وار سُنز کے ما نہہ ایران دی اوہ پلبل یاد آگئی جس دے بوڑیں دی کیفیت مولانا محمد حسین آزاد نیں ”سختد ان پارس“ بچ دسی اے۔ ایہہ آزاد ماحول بچ پلے ودھے ہوئے بک آزاد پکھیرودا گیت ایہا۔ گل دے بچوں نکلی تے دے بچ بہہ گئی۔

ایہہ قصہ جیہڑا میں کیتا اے اس اں آج دی گلی بات تو بے جوڑ نہ سمجھو لوک گیتاں دا اثر دی اوہا جا ای سٹھراں چاہیدا اے جس طرحاں آزاد فضاواں بچ اڈ دے ہوئے پکھیر و آں دی چار چو فیرو کھنڈری ہوئی موسیقی دا جس توں ساڈی فزراں آباد تے نماشاں شاد نیں ایہہ فطرت دے نغے نیں جیہڑے ست سُر اں دے کسے بدھ بدھائے نظام دے پابند نیں۔ انہاں دے ہزاراں رنگ تے لکھا رنگ میں انہاں بچ جنگلاں دی وادیاں شوکاں تے ہما کیاں دیاں اُچائیاں رچیاں ہو یاں نیں بہار تے گلزار دے رنگارنگ نظارے تے معاشرت دے نتارے نیں مذہب تے تصوف دیاں رمز اں تے خُدا رسول تے مُرشد دی محبت دے بیان نیں۔ دُنیا دی بے ثباتی دے قصے تے اس دے کاروباری بے اعتباری دیاں کہانیاں نیں۔ اتھے محبوب کولوں جُدائی دی ساڈ تے ہس وڈے تاپے توں ہونڑیں والی بچاڑا اے۔ وصل دیاں لڈاں تے دیدار دے مزدے وی اپڑاں رنگ دے سدے نیں بگدی گل ایہہ وے بے لوک گیتاں بچ نساں آں اوہ سب کجھ تھسی جو کجھ زندگی بچ ہے وے اس آسٹے انہاں دا مطالعہ انسان دی نفسیات، اُسدی تاریخ اُسی دی قومی تے معاشرتی روایات، اس دے مذہبی معتقدات، اُسدے جغرافیے تے اُسدے معاشی کوائف دا مطالعہ اے خالص زبان دے نقطہ نظر نال دینجو تے زبان دی تحقیقات کرڑیں آلیاں آسٹے انہاں بچ بہوں ای قیمتی مواد ملا اے نچھ تے بے کھوٹ جذبیاں دی شاعری بہوں ای اچھے نمونے نساں آں لوک گیتاں ای بچ ملسنڑو۔

دُنیا دی کوئی زبان تے کوئی ملک ایہا جائیں جس بچ لوک گیت اپڑیں قسماں قسماں سو نہڑیاں نال نال مجود نہ ہونڑ پر

ایہہ گل دیار کھنڑیں دی اے جے ہور نال زباناں بچ انہاں اے تحقیق کر کے انہاں آں محفوظ کر کہہ دیا گیا اے۔ انگریزی دے بلیڈ نے ہیولف تے آرتھر دیاں کہاڑیاں اس زبان دے ادب دا مستقل حصہ نیں۔ ایہا ہی حال ڈوئیاں زباناں دے لوک ادب داوی اے افسوس اسدا اے جے ہزارے دے لوک گیت جیہڑے اتھے دے ہندکو ادب دا ڈھونڈ لیاں ای قیتمی سرمایہ نیں۔ ہونڑ تک عام طور تے پڑھیاں لکھیاں لوکاں دی بے توجہی دا شکار رہن پے ہیں۔ اس بچ ٹنک نہیں جے ہزارے دے کئی ادبیاں نیں فردا فردا تھوڑا ہونڈ کم ضرور کہیتا تے اُساں رسالیاں تے اخباراں چھپوایاوی پر کتابی صورت بچ ہونڑ تک کوئی کوشش سامڑیں نہیں آئی۔

ہندکو گیتاں اتے اردو بچ کہیتا ہویا ایہہ کم اس لائق اے جے اس دی قدر کیتی جاوے مرحوم پیر سٹر عبدالکریم فاروق قاضی محمد جمیل (ایڈوکیٹ)۔ محمد اسماعیل تمیز پییم، صادق ملک، ڈاکٹر ممتاز منگلوری، اسلم جدون، پروفیسر صادق زاہد، نیاز سواتی تے ہور کئی ادبیاں نے اس بارے بچ وڈے سترے تے سوہنڑیں مقالے لکھے تے اخباراں رسالیاں بچ چھپوائے لورے جے انہاں ساریاں مقالیاں آں کٹھا کر کے کتاب دی شکل دتی جاوے۔ پرا ایہہ کم کوئڑ کرے؟ اس سوال دا جواب ذرا مشکل اے۔ اس دے نال نال اس ذخیرے دی حفاظت دی ضروری اے جیہڑا وڈی محنت نال کئی لوکاں نے کٹھا کیے میرا خیال اے جے اس سلسلے بچ سلطان سلوون دیاں کاوشاں توں ضرور فائدہ اٹھایا جا بکدے خیر ایہہ نے ہک ضمنی گل ایہی اصل قصہ تے اس کتاب داے جیہڑی اج مسودے دی صورت بچ میرے سامڑیں دے جس دے مٹوئف تے مرتب جناب حیدر زمان حیدر میں کتاب دا موضوع ہندکو چار بیتے اے۔ ماہر ہونڈ ای خوشی اے جے حیدر زمان حیدر نے ہندکو لوک گیتاں دی ہک اہم تے مقبول عام صنف اتے ڈوی محنت نال اوہ سب کچھ جمع کر کے محفوظ کر دتے جس دا اسدے موضوعات نال تعلق ہو بکدے ایہا۔ میں نہیں آکھ کہتا ہے اس کم بچ انہاں نے کتنی جان کاڑھی اے تے کیتنا بہوساڑیاں اے سچ ایہہ وے جے ایہہ کوئی سکھلا کم نہیں کئی کئی میلاں تے کوہاں دا پیدل سفر کر کے تے دور دریدے بانڈیاں تے گراواں بچ جھل کے کتنے لوکاں دی منت متھاجی کر کے انہاں نیاہہ چیزاں کٹھیاں کیتیاں میں تاں اس کتاب دی شکل بنڑی۔

ایہہ کتاب ہندکو چار بیتے دی ہک پوری روایت دی نشاندہی کردی اے۔ اس روایت آں اگے ودھاڑیں بچ کئی گنم پر ہونڈ اُچے شاعران دا ہتھ اے ٹسی آپ ای کتاب آں پڑھ کے اندازہ کر بکدے او جے اتھے ہزارے دے شاعران نال ساڈی جائز پچھاڑ دے سلسلے کتھے جاملدے نیں چار بیتے دی ایہہ روایت سائیں غلام دین اوڑاں دے عارفانہ کلام دی شکل بچ اوہ درجہ حاصل کر کہندی اے جساں تنقید دی اصطلاح بچ ”کلاسیک“ آکھیا جاندا اے۔ سائیں (رحمتہ اللہ علیہ) آسٹے ساڈے لکھاری نے پورا باب مخصوص کیتے تے اتنا کچھ مواد کٹھا کر دتے جس توں آئزین آلے لوک ہمیشہ استفادہ کردے رہوئڑ۔

اس کتاب دی تنقیدی حیثیت کے وے اس بارے بچ میں ایہا کجھ آکھ بہناں جے حیدر زمان حیدر اوراں نے اس بچ زیادہ تشریح تے توضیح توں ای کم کہدا اے چار بیتاں دے مضموناں دا تعارف کرا کے اگے دوہ گئے نیں اس طرحاں جیہڑا چار بیتے انہاں جس کولوں جس طرحاں سُنزیاں اُسے طرحاں اُساں اُپڑیں کول لکھ کہدا متن آں زیادہ صاف کرنے دی کوشش نہیں کیتی اسے آسٹے کدھرے کدھرے مصرعیاں دا وزن قائم کرنے بچ تکلیف ہوندی اے اُپڑیں خیال بچ شاید انہاں ایہہ ٹھیک ای کیہتے جاں تک ہک چار بیتے دی کئی کئی نقلیاں سامڑیں نہ ہونز۔ متن آں ٹھیک کرنے دا کم ممکن نہیں۔ اتھے تے ایہہ صورت اے جے ہک ہک کلی آسٹے کتے لوکاں دے بوہے انہاں آں ٹھکور نیں پے نیں۔ کتے آد میاں دی آں کھاڈیاں پکڑنیاں پنپیاں نیں تاں ایہہ ذخیرہ کٹھا ہوئے جتھے انہاں آں مقابلہ کرنے دی سہولت ایہی اتھے انہاں متن آں صاف کرنے دا کم ہوں ستھری طرحاں حال کیہتے جس دی داد بیڑے پیندی اے۔ چار بیتے خالص پٹھانڑیں مزاج دی چیز اے جتھے جتھے پٹھانڑیاں دیاں آبادیاں نیں اتھے اتھے ایہہ صنف دی موجوداے زبان پنہانوں کوئی وی ہووے روئیل کھنڈ دے عوامی گیتاں بچ اسدی ڈوی حیثیت اے حالانکہ اتھے دے سارے پٹھانڑاں دو بولدے نیں (تفصیل آسٹے عرشی صاحب دی کتاب دیکھو) ہک صنف دی حیثیت نال چار بیتے دی کے حدود نیں۔ اس تے شاید مولف نے بحث دی ضرورت نہیں سمجھی ”چار بیتے“ دے نائیں اتوں شاید لوک ایہہ قیاس کرٹے جے ایہہ صنف چار بیتاں یا چار شعراں تے مشتمل اے ایہہ گل نہیں ایہہ ہک طویل نظم دی طرحاں اے جس دے بچ شعراں دی تعداد مقرر نہیں۔ اسے طرحاں اس دی ہیئت یا شکل وی متعین نہیں شاعر اس بچ بنداں دا اہتمام کر کے واقعے دے کسے پہلو دا تاثر وی ابھار ہکدے تے اس توں آزاد رہ کے وی اُپڑیں جذبات دا اظہار کر ہکدے نیں۔ ہک گل ضروری اے جے چار بیتے اُپڑی خاص وزن بچ ای آکھیا جلد اے تسی اس کتاب دیاں چار بیتیاں آں پڑھ کے اس دا اندازہ لا ہکدے او ایہہ گل وی سامڑیں رکھنڑی چاہیدی اے جے ایہہ گانڑیں دی چیز اے جس نال دف دا استعمال ضروری ہوندے۔

سید انصار ناصر (سرحد کی موسیقی) سنگ میل سرحد نمبر) تے محمد مدنی عباسی (پشتو زبان اور ادب کی تاریخ مطبوعہ مرکزی اردو بورڈ) دی نظر بچ چار بیتے ہندوستانی ”آلہ اول“ دی قسم دی چیز اے میں اتنا ہورا آکھساں جے چار بیتے دے نال یورپ دے ہیڈے تے عرباں دی پرائز شاعری دے کجھ نمونیاں آں وی رکھ کے ونجوتاں دنیا دے عوامی ادب اس دی اہمیت دانساں آں اندازہ ہوکسی۔ میں امید کرناں جے اگلے ایڈیشن بچ۔ حیدر زمان حیدر اوراں چار بیتے دے فن اُتے دی ضرورت بحث کر سُنز۔ اس دے بغیر انہاں دی کاوشاں بچ تھوڑی جہی کمی محسوس ہوندی اے۔

کتاب دے دیا پے بچ ہندکو زبان دی تاریخ اُتے وی مولف نے کافی پھچھیاں گلاں کیتیاں نیں جیہڑیاں اس موضوع تے کم کرنے آلیاں آسٹے مفید ثابت ہو ہکدے انہیں۔

ہونڈا خرچ ہک ہورگل اے۔۔۔۔۔ ایہہ کتاب کسے اکیڈمی کسے لوک ورثے دے ادارے کسے وڈے
اشاعتی گھریا کسے انجمن دی طرفوں نہیں لکھڑیں آ لے دے اپڑیں جس خرچے نال چھپ رہی اے اس بچ کسے دی مالی
امداد وی انہاں حاصل نہیں۔ ایہہ ہندکو آسٹے ہزارے آسٹے انہاں دا ہونڈا بڈا ایتھارے۔۔۔ کتھے نہیں اولوگ جنہاں
نیں ہزارے دے عوام دی نمائندگی دا دعویٰ کر کے تجوریاں پہریاں تے اسماناں نال گلاں کر دیاں ہویاں ماڑیاں
بنڑائیاں۔ جنہاں دی زندگی دا مقصد صرف پیسہ جوڑیاں تے عیش کرناں اے پہانویں اوہ جتھوں وی لہھے اچ
ہزارے دی نمائندگی دا فرض ہک غریب سرکاری ملازم ادا کر رہیے جس دا کل اثاثہ اس دا اپرا میڈنٹ فنڈ ایہا جس توں
رقم ادھار کہن کے اس نے اس کتاب دے چھپواڑیں دی سبیل کیتی اے۔

دوئے نام نہاد عوامی نمائندے تے گٹھا بچا لیاں بچ بیٹھے ہوئے ایہہ سوچ رہے نیں جے ہزار دے دے
کیہڑے جنگل تے ہتھ صاف کیتا جٹلے۔۔۔۔۔ جیدر زمان حیدر میری نظر بچ ہزارے دے عوام انہاں دی تہذیب انہاں
دی روایات، انہاں دی زبان تے انہاں دے ادب دے اوہ نمائندے نیں جس دی نہ کاراے نہ بنگلہ اے نہ بینک
بیلنس اے۔۔۔۔۔ پھر وی اوہ ہونڈا وڈا آدمی اے جے اس نے ایہہ کتاب لکھ کے ساڈا تے ساڈی زبان دا ماٹزر کھ
دتے۔ ایہہ کتاب ہزارے دے ہندکو ادب اُتے ہندکو نثر بچ لکھی ہوئی سب توں پہلی کتاب اے جس دے اُتے
لکھڑے آ لے آئی نہیں انہاں سارے لوکاں آں فخر ہونڈا چاہیدے جیہڑے ہندکو بولدے نیں تے دلوں اس
زبان دی ترقی چاہندے نیں۔

صوفی عبدالرشید

اسٹنٹ پروفیسر

۳۰ جون ۱۹۸۰ء

گورنمنٹ کالج ہری پور

مٹھیاں مٹھیاں گلاں

ہک ویلا ایجا یہا ہندکو صرف بولڑیں دی زبان ایہی پنجابی پنج تے لوکاں نیں (سُز) بہوں کم کیجے پر ہندکو دے پاسے سے دی نظر نہیں لکھی۔ بیوں صدی دے اخیر لے پنجاہ سالوں پنج کجھ لوکاں دی محنت نال اس اتے وی قلم چائی گئی اے پر ایہہ بہوں گھٹ اے اصل پنج اس زبان پنج کجھ وازاں ایجیاں جیہڑیں بولڑیاں پنج بڑیاں سکھلیاں پر انہاں لکھڑاں بہوں اوکھا کڈے جلتھ ہزارے دی ہندکو پنج جہاں لوکاں پہلوں کم کیجے اوہ سکولاں دے پڑھے ہوئے تے نہیں ایہے اس وسطے انہاں دیاں ماہیاں تے کھانڑاں پنج اسجے لفظاں دا برتاوا وی ہوئے جیہڑے آج توں چالی پنجاہ سال پہلے تے مندے نہیں لگدے ایہے پراج انہاں دا بولڑاں کجھ چھانہیں لگدا ایہہ گل ہوندیوں ہو یوں وی کہ اصلی ہندکو ماہی اے جنجو تکلیف آں تفلیک، مطلب آں مطیل تے فضول آں بے فضول

زبانوں دی ترقی وسطے ساریاں توں ضروری گل ایہہ دے جے اسدے لکھڑیں داراہ لوڑیاں جیہڑے راہے تے ٹردیوں ہو یوں اسدے لفظ اسدیاں وازاں داسنگ کز جیہڑی گل میں کیتی اے ایہہ کلی میری گلی نہیں ایہہ اسان ساریاں دے دلاں دی وازاں پر ایہہ کم کجھ ایہجا اوکھا سہی ہوندے جے کلا آدمی اس کم آں نہیں کر بکدا۔ ایہہ کم انہاں جرگیاں دے نیں جہاں اکیڈمیاں دے نائیں دے بوڈ ٹنگے ہوئے نہیں بوڈ لانڑے اتال تے مرتبے چڑھ کھڑیں نال آپو آپ تے کم نہیں ہو جلد ا۔ اس وسطے تے چاہیدے دیہاڑی آں دیہاڑے راتیں آں رات نہ آخیا جٹے تاں ایہہ کم ٹردے نیں

ہندکو اکیڈمی پشور جاسن ساریاں سالوں توں بڑیں ہوئی اے پر اسدے پیروی ہکی جائے تے پھسے ہوئے سہی ہوندے نیں۔ یافر اوہ جُواں دا گنڈ ٹردی بہوں سارا ویلا لنگھ گیا ہے پچرتک ایہہ اکیڈمی دوہاں چوہاں کتاباں کڈھ کے بازارے دھاڑ رات ہک کرڑاں اے جے ہندکو زبان اُتے کیہڑی زبان دارنگ اے اردو آں ہندکوری مانیا جٹے یافر ایہہ آخیا جٹے جے ہندکو دارنگ اڑوتے چڑھیاں ہوئے یافر ایہہ دے کہ ہندکو پنجابی دی ای ہک ڈاہلی اے یا اوہ پنجابی دی ماہے۔

ہزارے پنج غلام جان خان طاہر خلی دی چھانوں تلے ہندکو نیں ہک ہک پر یا نڑاں شروع کیجے تے کجھ دھاڑیاں توں ”دیشمن“ تے ”جمہور“ پنج ہندکو دے مضمون، غزلاں تے گیت چھپڑیں شروع ہو گئیں اس گل دا اندازہ کہ ایہہ مضمون چھن یا مندین لانڑے دی ہچر لوڑ نہیں اس وسطے جے اس زبان پنج لکھڑیں والیاں دی گزرتی ہوں تھوڑی اے انہاں

لوکاں دادل بدھانزا چا ہیدے اس وسطے کہ انہاں لوکاں ہک راقہ کڈھے ہنر چا ہیدا ایہہ وے کہ اس تے اگاں ٹوریں دی کوشش کیتی جلدی۔

تے ہاں پچھلے دہاڑیاں اسے راہ تے ٹردے ہو یوں ہک نوجوان نیں ہندکو دی پہلی کتاب لکھی جسدا ناں انہاں نیں ایہہ رکھیا ”چلماں بچ پھک چرساں“ کتاب کڈھنر دی اس کوشش تے جتنی وی شابداتی جُلے اوہ تھوڑی اے، اخباراں بچ اُسدے حقے بچ تے اُسدے خلاف دہاں طرحاں دے مضمون پے لکھنر ہوندن تے ہندکو زبان ہولیوں ہولیوں امیر پئی ہوندی اے۔

حیدر زمان حیدر دی جیہڑی کتاب داسودہ میریاں ہتھیاں بچ اے تے جیہڑی بیوں تاؤلی تساڈیاں ہتھیاں بچ ہوسی ایہہ چھپڑیں بچ دوئے نمبر تے آسی پر ہندکو چار بیٹے دے موضوع تے ایہہ پہلی کتاب اے اس داناں اے ”ہندکو چار بیٹے تے رگورنگ ندرے“ اس کتاباں بچ ہندکو ادب دی خالی ہٹکی قسماں تے گلاں کیتیاں گیان جساں چار بیٹے آخذن۔

لکھڑیں والے اپڑیں کتاب سے و تعارف بچ ہندکو ادب دی ترقی تے اسدے پیدا ہونرے دے بارے بچ بیوں گچھ لکھیا۔ ایہہ کتاب لکھڑیں وسطے انہاں بیوں ساریاں کتاباں پڑھیاں۔ انہاں کتاباں پڑھنے توں پہلیاں کتاباں تے لوکاں آں ٹھونڈیں وسطے ملے سفر کڑیں جینن انہاں بیوں ساریاں بسریاں ہویاں گلاں دی ٹوہ دی ائی اے خاص طور تے اوہ اس وسطے وی تعریف دے حقدار بن کہ انہاں ہندکو چار بیٹے دی مٹی بچ رلدے ہوئے موتی پھلور پھلور کے بکی جائی کیتے ہیں اسطرحاں موتی لوڑ لوڑ کے انہاندی تسی ٹرانزاں کچھ سکھلا کم ہیں پتہ نہیں ایہہ خیال انہاں دے دے بچ کدوں دا ایہا تے اُساں پوار کڑ رین بچ انہاں کے کے تکلیفاں نہیں چہلیاں تے اوہ کم کر کے دیاں جیہڑے بڈے بڈے شملیاں والیاں کولوں نہیں ہو بکید ہندکو آں اتجے دو چار ہو آدی مل جُز تے اس دارانگ ای ہور جُلے۔

حیدر زمان صاحب نے ہندکو ادب اصل دے بارے بچ دو خیال پیش کیتے نیں انہاں نے اپڑیں طرفوں تے گچھ نہیں لکھیا۔ پر پہلیاں کوشتاں دا حوالہ دتے ہک تے انہاں نیں اسجیاں کتاباں دا حوالہ دینر دی کوشش کیتی اے جہاں پڑھنے توں بعد ایہہ پتہ چلدے جے ہندکو ”ہندی یا ہندکی“ ایہی تے بعد بچ اسدی شکل بدل کے ہندکو ہوگی۔ اسدا مطلب ایہہ ہویا کہ ہندکو دی اصل ہندی اے دوا خیال ایہہ وے کہ ہندکو دی اصل پنجابی اے اس وسطے کہ پروفیسر محمود شیرانی نے آخیا ایہہ کہ اردو پنجابی توں بنڑیں اے۔

اصل گل ایہہ وے کہ ایہہ دو بیئے خیال اردو دے پیدا ہونرے دے بارے بچ مشہور رن پروفیسر محمد شیرانی دیاں

ساریاں گلاں دانچوڑ ایہہ وے اردو پنجابی تو بنڑیں اے تے پنجابی آں اردو دی ماؤ داد رچہ دتا جل بکدے دُو آٹوالہ ایہہ آخڑے کہ اردو برج بھاچا توں بنڑیں اے۔

جے اسی تاریخ دے ورتے پچھاں دار پرتاں تے ہندوستان پنج لوکاں دے رہڑیں دا ویلہ ہوں پرائزاں سہی ہوندے ایہہ لوک گلاں دی ضرور کردے ہوسنڑ۔ کول تے دراوڑ آں چھوڑ دیو۔ ہن خاندان تے کشان خاندان دے لوک وی تے آخر ہندوستان پنج اس دے شمال مغربی پاسیول دا حاصل ہوئے ایہہ اوہ وی تے کوئی زبان ضرور بولدے ایہے آریائی لوک آئے تے آگے اس ملنے پنج آباد ہو گئے یونان والے وی آئے تے لاہور (بلور) تو نڑیں اپڑاں اثر کھلیار گئے ہندو آں نے بڑی کج کج کے حکومت کیتی ہدھاں نیں اس علاقے پنج ایجاز و پکڑیا کہ انہاں دیاں یادگاراں ہنڑ توڑیں زمین دے اتوں تے زمین دے تھلیوں پتیاں نکلدین ہدھاں نیں اپڑیں امولاں دی مشہوری وسطے بڈیاں بڈیاں تڑاراں اُتے پتہ نہیں کہڑی زبان پنج لکھاں کیتیاں ہونیاں جے اس علاقے دے لوک اس زبان آں نہ سمجھدے ہوندے تے ظاہر اے کہ اسان لکھڑیں دا کے فیدہ ایہا۔ ایہہ کم تے ہتی محنت فضول نہیں کیتی گئی اے ایہی اس توں الاوہ ساڈیاں گرانوں دے ناں خاص طور تے ماسنہرے پنج ”لاچی منگ“ بالی منگ، نیلی شنگ تے راج ڈھیری“ سنسکرت توں نکلے ہوئے لگدے نیں اسے طرحاں ”مہابن“ بریڑیں ماتا تے بھٹریکا دیوی“ آں پاک تے عبادت دے لائق سمجھدے نیں۔

اردو وسطے تے ایہہ دوئے گلاں نیاں حل بکدیاں اس پنج ہوسکدے کہ آں گجھ وی اعتراض نہ ہووے پر ہندکو نال انہاں گلاں چوڑ چھوڑ نا گجھ بچھا نہیں لگدا۔ ایہہ ہو بکدے کہ ہندکو ”برج بھاشا“ یا پنجابی تو بنڑیں ہوئے صرف پر کھڑیں نال ایہہ گل ہونہیں جلدی جد تک ناں ولایاں نہ پیش کیتیاں جنو۔ ایہہ چنگا پہلا پر چولاں دا کم اے جس ملکہ آں ہک آدمی تے نہیں کر بکد افر ایہہ گل ہو بکدی اے جے غلام جان خان طاہر خلی گجھ آدمیاں دا ہک ٹولہ بنڑا کے ایہہ کم اس دے پلے پنھ چھوڑن۔

حیدر زمان صاحب نیں ہندکو شعاری بچوں جس مدد دا انتخاب کیتے اس اُتے گجھ نہ گجھ لکھیا وی ہے وے تے نال نال اُس دے نمونڑیں وی پیش کیتے نیں اُساں ”چار بیتے“ آخدن۔ اس پنج لے لے قصیاں تے کہانیاں بیان کیتیاں جلدیاں قصیدے تے میریے پنج جہاں مضموناں دا بیان ہوندے اردو زبان پنج چار بیتے ہندکو پنج انہاں ای مضموناں دا ناں اے۔

چار بیتے دی بڑا نوٹ گجھ اسطراں ہوندی اے پہلے وہاں مصرعیاں دا وزن ہک جا ہوندے ترے چوتھے تے پنجویں مصرعے دا ہک وزن ہوندے تے اخیر دے دو مصرعے ہوندن۔ چار بیتے اکثر بیاہواں تے گایا جلد اہوند اہیا تے شاعر لوک خود ای اسان پیش کردے ہوندے ایہے لوک ہک گول دارہ بنڑا کے کھل جلدے ایہے تے دو آدمی

جہاں بچوں ہک ضرور شاعر ہوندا ایہا پڑاں کلام سنوا نڑاں شروع کردے ایہیے اکثر چار بیٹے پڑھنے دے ویلے دو آدمی ہوندے ایہیے ہک اگے تے ہک چکھے پڑھدے ہو یوں اوہ تاؤ لے تاؤ لے ٹردے وی جلدن تے نال دف وی بجاندین تے جس ویلے اخیر دے مصرعے دے مصرعیاں دی وار آندی اے تے ہک دم کھل جلدن تے ٹیپ دے مصرعے دُہراندے رہندن حیدر زمان صاحب دی کتاباں بچوں سائیں غلام دین دے ہکی چار بیٹے دا ہک ٹوٹا میں تساں اگے پیش کرنا جس توں تسی اس دی بڑا نوٹ سمجھ کہنسو

سرنامہ:- سخی شیخ فرید تیرانت کراں سلام

جیہڈا لکھ دنجے دروازیوں دوزخ دا ہووے حرام

کلی:- سخی شیخ فرید بزرگاں چند ٹندھ اپڑیں کاڑھی

باراں سال گزارے تے توں رہیاں بچا اجاڑی

تداں کھلی ہوا پئی لگے تیرے اُتے نہ کوئی شاہڑی

جے اتنی مدت گذری تہہ پکائی رب دی کلام

سخی شیخ فرید تیرانت کراں سلام

پہیلیاں دوہاں مصرعیاں بچا تعریف ترپے چوتھے تے پنہویں بچا کارگزار دی دسی گئی اے تے چھوہیں مصرعے بچا انہاں تلاں دا نتیجہ ستواں مصرعہ پہلا ای ہوندے۔ اوہ خواہی خفا نہ ہونڑاں مانہہ خیال ای نہیں رہیا جس دی وجہ نال میں تساں تے حیدر زمان صاحب دے بشکارے بچا پتہ نہیں کہڑے ویلے دا کھلتا ہو یاں کچھ یاد ای نہیں رہیا ہیں تساں کولوں تے حیدر زمان صاحب کولو اس دعا نال اجازت منگناں کہ میرا اللہ حیدر زمان صاحب آں تے انہاں چھپے کچھ ہور آدمیاں اس گلاں دی توفیق دیوے کہ اوہ اسان چنگیاں چنگیاں تے مٹھیاں مٹھیاں گلاں سنو اندے رہوں

آمین

محمد ایوب

۲۵ جون ۱۹۸۰ء

لاہور، رین ایوب میڈیکل کالج ایبٹ آباد

میری دعا

حیدر زمان حیدر صاحب نے اپڑیں کتاب ”ہندکو چار بیٹے دے رگورنگ ندرے“ داسودہ مانہہ ویکے پیش لفظ لکھڑیں دی فرمائش کیتی جے میں اس دے بارے پنج گجھ لکھاں میں تے ایہہ سوچ وی نہ بکد ایہا جے کدے مانہہ دی ایہہ ٹھول گلے پنج بانواں بیسی انجو وی میں کوئی اتنا عالم فاضل تے نہیں آں جے کسے کتاباں اُتے کجھ لکھ کہناں پر حیدر زمان صاحب دے خلوص آں دینخ کے تاؤ لیاں تاولیاں ایہہ دو چار لہنزاں کہیٹ دتیاں پہلا پر ہاؤ ری گلی کنوڑ موڑ بکدے۔

کتاباں داسودہ پڑھ کے میں ایہہ محسوس کیتے جے حیدر زمان صاحب میرے دے دی گلی کیتی اے تے ہزارے دے چار بیٹے گوشاعراں دے چار بیٹے ہکی جائی جمع کر کے ہزارے آں وی تے خاص کر کے ہزارے دی ہندکو زبان تے شاعراں داناں محفوظ کر کے ہزارے پنج ہندکو زبانوں دی علمی تے ادبی تاریخ محفوظ کر چھوڑی نیں۔

میں حریان آں جے انہاں اتنی جان کاہڑی کر کے ہزارے دیاں کتیاں ای چار بیٹے گوصا حباں دا کھوج کڈھ کے تے انہاں دے چار بیٹے جمع کر کھدے نیں کیوں جے ایہہ کوئی سکھلا کم نہیں ایہا پر حیدر زمان صاحب دی ہمت اسان سکھلا بنزا کہدے حیدر زمان صاحب دا ایہہ ہک کارنامہ ای قابل تعریف نہیں بلکہ انہاں نیں تے ہزارے داسر اُچت کر کے اسمانیں نال کھڑا لایے جے ہندکو چار بیٹیاں آں چھوڑیاں اُتے وی لک بنھ کہد انہیں۔

میرے خیال پنج حیدر زمان صاحب دی ایہہ کتاب ہندکو زبان پنج چار بیٹیاں اُتے پہلے کتاب اے جیہڑی اہل توں اخیر توڑیں خالص ہندکو زبانوں پنج لکھی گئی اے جساں میں بارش دا اوہ پہلا قطرہ سمجھناں جس دی پہل کرڑیں نیں ہندکو زبانوں دی منہ کھلی پیسی آں ”گوہرے بہا“ بنزا چھوڑیے ہنر تے اس دی رلیں پرسی موسلا دھار بدل بس کے ارماناں دیاں سکھیاں کھیتیاں ہریاں ہو مجلسن تے اوہ ہوک وی دیاں نال ہندکو زبانوں دے گیت ”نظماں“ ماہیہ قصے کہانڑیاں حیدر زمان صاحب دے جمع کیتے ہوئے چار بیٹیاں توں الاوہ ہو چار بیٹے دی چھوڑیاں جیہڑے اپڑیں آپ آں ہندکو زبانوں دے ہوں بڈے ٹھیکیدار سمجھدے نیں پر فروری حیدر زمان صاحب جیہڑی گل نہ ہوتی جہاں آپڑیں جوہے بچوں تے کجھ ادبار کہن کہ ایہہ کتاب چھوڑیاں دی ہمت کیتی نیں جہاں نال نہ کسے کوئی امداد کیتی اے تے پتہ نہیں کہ انہاں آں اس کتاباں دے چھوڑیاں دے مشورے کہنڑیں پنج دی کے کے تے عجیب عجیب مشورے دتے ہون نیں۔

ایہہ کتاب جس جان کا ہڑی نال جمع کیتی گوی اے اس دا پتہ تے حیدر زمان صاحب آں ای ہوسی کیوں ہے
رات انہری گمہن کبھیری دریا ٹھا ٹھاں مارے
اوہ کہ جانن حال اسادا جیہڑے وسدے ندی کنارے
تے کتاباں دے بارے بچتے فیصلہ اسماں پڑھنے والے ای کرسن جس ویلے کتاب انہاں کول بچن تے مانہہ
اس گل دی سو فیصدی امید اے جے پڑھنے والے حیدر زمان صاحب دی اس کتاب آں دلچسپی نال پڑھسن
انہر بچ میں ایہہ گل ضرور آخساں جے حیدر زمان صاحب دی اس کتاب آں وحسی نال پڑھسن لوک ورثے آں
محفوظ کرڑیں واسطے انہاں دی دلی محبت تے جذبہ نہ صرف عام تے خاص لوکاں کولوں بلکہ اللہ تعالیٰ دے رحم و کرم تے
فضل نال قبولیت دا درجہ پاسی تے جس طرحاں انہاں میں ہزارے دے مویاں تے حمیدیاں شاعراں داناں محفوظ کیتے
اسے طرحاں انہاں داناں وی ہمیشاں ہمیشاں روشن رہی۔
میری دعا اے جے اللہ تعالیٰ انہاں دی اس کوشش آں قبولیت دا درجہ دیوے تے انہاں دے مراتب بلند
کرے۔ آمین

عبدالغفور ملک

۵ جولائی ۱۹۸۰ء

ایبٹ آباد

ہندکو چار بیٹے دے رنگورنگ ندرے دادوسر ایڈیشن

مئوں یاد اے کہ 1997ء ایچ جدو اُس وخت دے وزیر اعلیٰ مہتاب احمد خان اے تے اُنہاں ئوں اسی ملنے وزیر اعلیٰ ہاؤس گیاں تے دیگر لوکاں دے علاوہ حیدر زمان حیدر ہونڑاں بی اس ملاقات اُچ موجود اے۔ جدو منے حیدر زمان ہونڑاں دا تعارف کرایا کہ ایہہ ایبٹ آباد دے ہک نامتو لکھاری ون تے میرے جملے دے فوراً بعد جناب مہتاب عباسی صیب نے فرمایا: ”ہاں! حیدر زمان حیدر صیب ئوں میں جائزناواں تے انہاں دی کتاب ”ہندکو چار بیٹے دے رنگورنگ ندرے“ منے پڑھی ہوئی اے، اس ایچ کوئی شک نینگا کہ حیدر زمان حیدر نے بڑی محنت دے نال تحقیق کر کے سائیں غلام دین ہزاروی دے کلام ئوں اکٹھا کر کے چھپوایا اے۔“

حیدر زمان حیدر ہندکو زبان دے نہ صرف دل موہ لیڑے ولے شاعر اُن بلکہ ہک محقق تے دانشور بی ون۔ حیدر زمان حیدر نے اپڑا کلام تے اپڑی کتاباں چھپوانڑیں دی بجائے اُنہاں نے غلام دین ہزاری ہونڑاں دے کلام ئوں بڑی محنت دے بعد اکٹھا کیتا تے اس کلام دی تلاش اُچ ایہہ قریہ قریہ تے گراں گراں پھرے تے جہاں لوکاں ئوں انہاں دے چار بیٹے یاد اے۔ اُنہوں ئوں ریکارڈ کر کے لکھے تے فیر انہاں سب تحریراں ئوں اکٹھا کر کے ہندکو چار بیٹے دے سرناویں تے 1980ء ایچ چھپوایا۔ طباعت دے سارے عمل ایچ اُنہاں نے اپڑے ذاتی وسائل استعمال کیتے تے ہندکو دی ترویج و ترقی و سے اُنہاں نے اُس وخت کم کیتا جدو ہزارے ایچ ہندکو لکھڑیں دارواج اجلائی پیا ایا۔ انہاں دی ہک کتاب بڑی مشہور ہوئی تے تحقیق دے حوالے نال انہاں دی کتاب ئوں ریفرنس کتاب دی حیثیت حاصل ہوئی۔

منے محسوس کیتا کہ ایہہ کتاب چونکہ نایاب ہوئی اے اس و سے حیدر زمان حیدر صیب دی اس کاوش ئوں دوبارہ گندھارا ہندکو اکیڈمی دے زیر اہتمام چھاپڑیں دا اہتمام کیتا گیا وے تے میری خواہش اے کہ اگر چار بیٹے دے حوالے نال اگر ہندکو زبان اُچ مزید کوئی کم کیتا گیا ہو وے تے گندھارا ہندکو بورڈ اس ئوں چھاپڑیں و سے تیار اے۔

محمد ضیاء الدین

جنرل سیکریٹری، گندھارا ہندکو بورڈ پاکستان

یکم مارچ 2016ء